

De ontwikkeling van de godsdienstsociologie in Nederland

G. Dekker*

Summary

Sociology of religion in the netherlands

This article provides a review of the development and the state of affairs of the Sociology of Religion in the Netherlands. After a short description of the institutional setting of this discipline, the areas of research are surveyed. A great part of this research deals with the churches and the christian religion. But also new areas, especially the so-called 'invisible religion', is covered by the present-day research. The methods of research are changing with the changing of the areas of research. There is a strong interaction between the research in the Sociology of Religion and the developments of theories in this field. Very important is the conception of religion. In the course of time this conception becomes broader, with the result that the area of research becomes broader too.

The development of research and theories in the field of the Sociology of Religion has relations with the development of the religious life in the Netherlands. The whole development can be characterized both by alteration, as well as by continuity.

In het begin van de jaren zestig nam het godsdienstsociologisch onderzoek in Nederland een relatief belangrijke plaats in, zowel nationaal als internationaal (Schreuder, 1966). Daarin is geleidelijk verandering gekomen. Internationaal gezien neemt ons land niet meer zo'n vooraanstaande positie in en nationaal heeft deze subdiscipline binnen de gehele sociologie met een heel wat bescheidener plaats genoeg moeten nemen.

Niettemin vindt er nog steeds godsdienstsociologisch onderzoek en godsdienstsociologische theorievorming plaats. Voldoende om er kennis van te nemen. Dit te meer, omdat de veranderingen niet alleen betrekking hebben op de positie van dit vak. Ook in de theorievorming, zowel als in de terreinen en me-

* Hoogleraar godsdienstsociologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Correspondentieadres: Mozartlaan 15, 3741 HT Baarn. De auteur bedankt L.Laendecker voor zijn opmerkingen bij een eerdere versie van dit artikel.

thoden van onderzoek hebben zich veel en ingrijpende veranderingen voorgedaan. Veranderingen die nauw verband houden met de wijzigingen die zich in het godsdienstig en kerkelijk leven in Nederland hebben voltrokken.

We willen proberen in dit artikel een overzicht te geven van de ontwikkeling en de stand van zaken van het godsdienstsociologisch onderzoek en de godsdienstsociologische theorievorming in ons land. Dat is geen gemakkelijke opgave. De wetenschappelijke produktie is in de afgelopen decennia immers zeer omvangrijk en zeer gevarieerd geweest (de bibliografie van sociaalwetenschappelijke en historische literatuur over godsdienst en kerk in Nederland na 1945 bijvoorbeeld bevat meer dan 1200 titels) (Van Vugt & Van Son, 1988). We zullen ons daarom tot de hoofdlijnen beperken en terwille van de overzichtelijkheid zo nu en dan ook wat schematisch te werk gaan. (Meer informatie, met name over de situatie van enkele decennia geleden, is te vinden in enkele vroegere overzichten, zoals in Layendecker, 1967a; Goddijn, 1975 en het speciaal aan de Nederlandse godsdienstsociologie gewijde nummer van *Social Compass*, 1983.) Vooraf willen we in grote lijnen de institutionele setting van de godsdienstsociologie beschrijven.

1. Institutionele setting van de godsdienstsociologie

Tot aan het midden van de jaren veertig vond er geen godsdienst- of kerksociologisch onderzoek plaats in georganiseerd verband. Slechts enkele personen, waarvan met name W. Banning en J.P. Kruyt genoemd moeten worden, bewogen zich op dit terrein. Het eerste georganiseerde kader, waarbinnen in Nederland godsdienst- en met name kerksociologisch onderzoek werd verricht, werd gevormd door de na de Tweede Wereldoorlog opgerichte vier levensbeschouwelijke/kerkelijke instituten (een Rooms-Katholiek, een Nederlands-Hervormd, een Gereformeerd en een Humanistisch Sociologisch instituut).

In de jaren zestig, waarin enerzijds het kerkelijk leven sterk begon te veranderen en het werk van de genoemde instituten de kerken niet datgene opleverde wat zij er van hadden verwacht, en anderzijds de sociologie zich tot een volwaardige discipline binnen de universiteiten had ontwikkeld, werden drie van de vier levensbeschouwelijke instituten opgeheven (alleen het KASKI bleef in afgeslankte vorm bestaan) en kwam het zwaartepunt van het godsdienstsociologisch onderzoek te liggen bij de universiteiten; bij sommige universiteiten in de sociale faculteit, bij andere, zeker na verloop van tijd, in de theologische faculteit. Dit laatste mede omdat in vrijwel alle theologie-opleidingen het vak godsdienstsociologie als verplicht vak werd ingevoerd. Er vindt dan ook een zekere verschuiving plaats van kerk- of pastorale sociologie naar de acade-

misch georiënteerde godsdienstsociologie (Thung & Schipper-van Otterloo, 1972). Bij het buiten de universiteiten door de overheid gefinancierde onderzoek valt de godsdienstsociologie ook onder de theologie en niet onder de sociale wetenschappen. De godsdienstsociologie bevindt zich in Nederland qua wetenschap dan ook min of meer tussen de universitaire theologie en de universitaire sociologie in. Al moet daar direct bij gezegd worden dat de relatie met de laatste, ongetwijfeld mede door de organisatorische structuur, zeer zwak is.

De institutionele verschuivingen vormen een weerspiegeling van de verschuivingen in het godsdienstig en kerkelijk leven. Op het hoogtepunt van het kerkelijk en verzuild levensbeschouwelijk leven was de godsdienstsociologie sterk met de kerken verbonden. In de periode waarin het kerkelijk leven moeilijker wordt, nemen de universiteiten deze functie van de kerken over, terwijl de afnemende ruimte binnen de sociale faculteiten kan worden gezien als een gevolg van de steeds duidelijker zichtbaar wordende secularisatie in de samenleving. Die secularisatie uit zich vooral in de vorm van een ontkerkelijking (momenteel zegt meer dan 50% van de bevolking niet tot een kerk te behoren) en het godsdienstsociologisch onderzoek komt dan ook vrijwel los te staan van de kerken.

Thans vindt het vrije, niet in opdracht van derden uitgevoerde godsdienstsociologisch onderzoek dus voornamelijk plaats binnen de universiteiten, vooral binnen de Katholieke Universiteit in Nijmegen en de Vrije Universiteit in Amsterdam. Het kerksociologisch onderzoek, in opdracht van de kerken, vindt vooral binnen het KASKI plaats. En verder vindt er hier en daar nog incidenteel onderzoek plaats, door individuele personen of door instellingen. Al het werk wordt echter bedreigd door de bezuinigingen, waaronder de wetenschappelijke wereld op het ogenblik lijdt. En omdat de godsdienstsociologie door velen als een niet zo belangrijke discipline wordt gezien, dreigen die bezuinigingen haar extra te treffen.

Er is een Werkgroep Godsdienstsociologie, een afdeling van de Nederlandse Sociologische en Antropologische Vereniging. Daarbinnen ontmoeten de meeste actieve godsdienstsociologen elkaar driemaal per jaar.

2. De onderzoeksgebieden

Op welke terreinen bewoog en beweegt het godsdienstsociologisch onderzoek zich, wat waren en zijn de objecten van dit onderzoek? We wagen een poging tot rubricering met het doel om te zien welke verschuivingen in terreinen of objecten van onderzoek zich in de loop van de tijd hebben voorgedaan.

1. Een belangrijk deel van het Nederlandse onderzoek had en heeft betrekking op de ontwikkelingen met betrekking tot kerkelijkheid en onkerkelijkheid. Begrijpelijk, gezien de sterke ontkerkelijking in dit land. Er zijn de klassieke studies waarin gezocht wordt naar de oorzaken van de groeiende buitenkerkelijkheid, die als probleem wordt ervaren (Kruyt, 1933; Faber & Ten Have, 1970), maar ook enkele recente, meer beschrijvende studies (Doorn & Bommeljé, 1983, 1987; Schepens, 1991). Naast deze op het gehele land betrekking hebbende studies zijn er ook diverse regionale of plaatselijke studies, waarvan die van Staverman (1954) en Van de Weyer (1955) de meest bekende zijn. De veelomvattende surveys van de Katholieke Universiteit van Nijmegen hebben ook betrekking op kerkelijkheid en kerkseheid (bijv. Felling, Peters & Schreuder, 1981), maar deze geven al een verbreding van het object te zien, meer in de richting van godsdienstigheid. Dat past in de grotere aandacht die de laatste tijd aan het probleem van secularisatie geschonken wordt (o.a. Van Harskamp, 1991). Ook de thans lopende studie van Stoffels aan de Vrije Universiteit over de relatie tussen moderniteit en secularisatie past hierin.

2. Ook de traditionele kerkelijke groeperingen als zodanig zijn object van studie. Er zijn min of meer historische studies, die de ontwikkeling van een groepering als een emancipatiegroepering bestudeerden (zoals Goddijn, 1957; Hendriks, 1971; Kuiper, 1972). Thans is er vooral aandacht voor de kerken als sociaal-culturele groeperingen, waarbij met name de plaats van de kerken binnen de landelijke cultuur beschreven wordt (zoals Peters & Schreuder, 1987; Dekker & Peters, 1989), alsmede voor de vraag hoe de kerken zich in een seculariserende cultuur kunnen staande houden (bijv. Janse, 1985; Dekker, 1992).

3. Vanzelfsprekend is door de Nederlandse godsdienstsociologen uitgebreid aandacht geschonken aan het verschijnsel van de verzuiling. Aanvankelijk trachtte men vooral meer zicht te krijgen op het verschijnsel als zodanig en zocht men naar een sociologische verklaring (van de vele studies noemen we Kruyt & Goddijn, 1962). Toen de verzuiling afbrokkelde, gebeurde hetzelfde met de ontzuiling (Thurlings, 1971). Ook thans staat de verzuiling nog volop in de belangstelling, maar nu wordt vooral aandacht geschonken aan de historische ontwikkeling; dat gebeurt met behulp van netwerk-analyse (Duffhues, Felling & Roes, 1985), door een vergelijking met de verzuiling in andere landen (Righart, 1986) of door te letten op lokale verschillen (bijv. Pennings, 1991). Dit spoort met een algemene tendens tot meer historische studies en belangstelling van historici voor de ontwikkelingen met betrekking tot godsdienst en kerk (Van Vugt & Van Son, 1988 p. 12/13).

4. Daarnaast is en wordt aandacht geschonken aan alle mogelijk denkbare aspecten van het kerkelijk leven. Zonder compleet te zijn noemen we: het on-

derscheid tussen kerk en sekte en het ontstaan van nieuwe kerkelijke groeperingen (Laeyendecker, 1967b), het geboorteniveau binnen de Rooms-Katholieke Kerk (Van Heek, 1954), het optreden van de kerk in de samenleving (De Loor, 1970; Scholten, 1971), de bestaande of gewenste structuur van de kerkelijke gemeente (Schreuder, 1962; Vrijhof, 1970 p. 86; Thung, 1976), de factoren die een rol spelen in de binding aan de kerk (Hebben de kerken nog toekomst?, 1981; Van Hemert, 1991; hier kunnen ook de vele onderzoeken van het KASKI worden genoemd), de rol van de elite in de kerk (Simons & Winkeler, 1987), de restauratiepogingen in de Rooms-Katholieke Kerk (Laeyendecker, 1989), de huidige geloofsbeleving in de veranderende kerken (Jonkers, 1991) en de godsdienstigheid en kerkelijkheid onder jongeren (Stoffels, 1987; De Hart, 1990). Afzonderlijke vermelding verdient hier het verschijnen van vier publikaties, waarin verslag wordt gedaan van gesprekken tussen sociologen en theologen over kerkvernieuwing (Terzake, 1967-1969). Het is tekenend voor de moeilijkheid om vanuit de sociologie de kerken en het kerkelijk beleid ten dienste te zijn, dat deze activiteit na twee jaar – door gebrek aan belangstelling voor de publikaties – alweer is gestaakt.

Het tot nu toe genoemde heeft betrekking op vrij traditionele terreinen en objecten van de godsdienstsociologie. Veel van de genoemde studies zijn dan ook van oudere datum. Er zijn echter ook recente studies onder, hetgeen erop wijst dat de bestaande kerken en activiteiten van de kerken nog steeds belangrijke objecten van de Nederlandse godsdienstsociologie vormen. Want ondanks de sterkere inbedding van het vak godsdienstsociologie in de universitaire wereld en de daarmee gepaard gaande groeiende afstand van de kerken, laten veel actieve godsdienstsociologen zich nog leiden door een kerkelijk of godsdienstig engagement.

Tegenwoordig richt men zich echter ook op minder traditionele onderwerpen.

5. Een onderwerp dat sinds enkele decennia object van studie is binnen de godsdienstsociologie, maar dat geen betrekking heeft op de traditionele godsdienstigheid of kerkelijkheid, is het verschijnsel civil religion. In Nederland is hieraan echter betrekkelijk weinig aandacht geschonken. We beschikken over enkele artikelen van Laeyendecker, (o.a. Laeyendecker, 1985), Wierdsma (o.a. Wierdsma, 1987) en Ter Borg (o.a. Ter Borg, 1990). Het onderwerp heeft minder aandacht dan bijvoorbeeld in de Verenigde Staten van Amerika.

6. Veel meer aandacht is in het afgelopen decennium geschonken aan nieuwe religieuze bewegingen of aan nieuwe religiositeit in het algemeen. In de eerste plaats aan bewegingen binnen of aan de rand van de bestaande kerken: protestbewegingen binnen de Rooms-Katholieke Kerk (Laeyendecker, 1989) en

de evangelische beweging in Nederland (Stoffels, 1990; Vellenga, 1991). In de tweede plaats aan bewegingen buiten de bestaande kerken en veelal ook buiten de christelijke godsdienst. Schnabel schreef er een uitgebreide studie over (1982) en sinds 1980 verschijnt er tweemaal per jaar een tijdschrift onder de titel *Religieuze Bewegingen in Nederland*. In de derde plaats – en dat is misschien wel de belangrijkste ontwikkeling binnen de Nederlandse godsdienstsociologie – is de aandacht thans sterk gericht op nieuwe vormen van godsdienstigheid. In de jaren zeventig startte een interuniversitaire werkgroep van godsdienstsociologen een onderzoek naar de zogenoemde ‘onzichtbare religie’ van Luckmann. In 1985 publiceerde zij haar resultaat (Thung, 1985; de groep bestond uit: M.A. Thung, L. Laeyendecker, G. van Tillo, G. Dekker, Q.J. Munters, A.H. van Otterloo & P.H. Vrijhof). Dit was een nog min of meer experimentele studie. Een aantal items uit die studie werd (reeds voor het verschijnen van de publikatie van deze groep) gebruikt door de Nijmeegse groep van godsdienstsociologen, die – op basis van representatieve surveys – veel publikaties het licht hebben laten zien over levensbeschouwingen en waardepatronen van de Nederlandse bevolking (o.a. Felling, Peters & Schreuder, 1986). De genoemde experimentele studie vindt nu ook min of meer een vervolg in een kwalitatieve studie naar de ‘onzichtbare religie’ (Hijmans & Hilhorst, 1990).

7 Tot slot noemen we nog enkele studies die handelen over het vak godsdienstsociologie of het object van de godsdienstsociologie zelf. Daaronder vallen enkele Nederlandstalige inleidingen in de godsdienstsociologie, wenselijk ondermeer met het oog op de inleiding in het vak binnen de theologische faculteiten (Goddijn, 1966; Smits, 1972; Dekker, 1987). En verder noemen we enkele oudere studies van Vrijhof (1970 p. 3-65), een studie van Hilhorst (1976) en een zeer recente studie van Ter Borg (1991), die een eigen theorie omtrent religie bevat.

Overzien we het geheel, dan zijn er in de loop van de tijd verschuivingen te constateren, zowel binnen de rubrieken als tussen de rubrieken. Voorzover het de christelijke godsdienst en kerken betreft is er een verschuiving te constateren van een vrijwel exclusieve aandacht voor het kerkelijke leven naar godsdienstige groeperingen als culturele systemen. Daarnaast is er een verschuiving waar te nemen van een concentratie op de christelijk godsdienst (al of niet kerkelijk georganiseerd) in de richting van godsdienstigheid in het algemeen (al of niet geïnstitutionaliseerd). Die verschuivingen hangen uiteraard nauw samen met de ontwikkelingen in het godsdienstig leven in Nederland: de kerkelijke instituten worden minder belangrijk en de godsdienstigheid van de mensen neemt ook gestalte aan buiten de traditionele kerken. Die veranderingen betekenen echter niet dat er geen belangstelling meer zou zijn voor de bestudering van de traditionele kerken en het kerkelijk leven. Integendeel, het is in zekere zin op-

vallend hoe sterk de godsdienstsociologie in Nederland – naast nieuwe thema's – nog gericht is op het bestaande kerkelijke leven.

3. De methoden van onderzoek

Over de in de godsdienstsociologie gebruikte methoden van onderzoek kunnen we betrekkelijk kort zijn. Alle in de sociale wetenschappen bekende methoden worden gebruikt.

Verreweg de meeste onderzoeken vallen onder de categorie van het kwantitatieve onderzoek: het met behulp van soms zeer geavanceerde technieken – waarbij dankbaar gebruikgemaakt wordt van de mogelijkheden die de huidige computers bieden – analyseren van het materiaal, dat meestal verkregen is door middel van een survey. Vooral het onderzoek dat door de sociologen uit Nijmegen wordt verricht moet in dit verband worden genoemd.

Maar ook de andere min of meer traditionele methoden worden gebruikt. In het kader van verschillende onderzoeken wordt secundaire analyse of analyse van documenten of literatuur verricht (dit was het geval bij het onderzoek naar civil religion). Maar ook de participerende observatie wordt als methode gebruikt, niet alleen bij onderzoek naar de zogenaamde sekten, maar ook bij de zoektocht naar huidige vormen van godsdienstigheid (bijvoorbeeld onder jongeren; zie Ter Bogt, 1987).

De laatste tijd wordt ook het zogenaamde kwalitatieve onderzoek gepropageerd. Van Tillo (1987) heeft er in zijn dissertatie een vurig pleidooi voor gehouden, omdat hij vindt dat alleen met behulp van kwalitatief onderzoek de kwalitatieve dimensie of het subjectieve aspect van de werkelijkheid kan worden onderzocht. In enkele lopende onderzoeken wordt deze methode momenteel toegepast, bijvoorbeeld in het onderzoek van Hijmans en Hilhorst (1990) naar de 'onzichtbare' religie in Nederland, waarin zij verslagen van 'diepte-interviews' analyseren naar aanwezigheid van bepaalde vormen van zingeving of religiositeit. Overigens kan men ook bij dit soort onderzoek de computer gebruiken; bij de vakgroep cultuur- en godsdienst-psychologie in Nijmegen werden en worden hiervoor programma's ontwikkeld.

Er is een sterk, zij het niet exclusief, verband tussen het object van onderzoek en de gebruikte methode. Onderzoekt men de traditionele kerkelijkheid of godsdienstigheid dan is het meestal heel goed mogelijk om met gebruikmaking van traditionele items en met behulp van surveys kwantitatief onderzoek te doen. Is men echter op zoek naar nieuwe godsdienstigheid – binnen de bestaande kerken of daarbuiten, binnen het raam van de christelijke godsdienst of daarbuiten – dan is men voor een belangrijk deel op kwalitatief onderzoek aange-

wezen. Zeker als het om werkelijk nieuwe of 'onzichtbare' religiositeit gaat. Dan beschikken we immers niet over standaard-items en moeten we van de betrokkenen zelf horen wat zij geloven en hoe zij dat verwoorden. Het verband is echter, zoals ik al opmerkte, niet exclusief. De reeds genoemde interuniversitaire onderzoeksgroep gebruikte beide methoden in haar zoektocht naar de nieuwe godsdienstigheid: de uitspraken die aan respondenten werden voorgelegd (en waarvan de antwoorden kwantitatief werden verwerkt) waren gebaseerd op hetgeen mensen in diepgaande interviews zelf verwoordden (Thung, 1985).

4. Theorievorming in wisselwerking met onderzoek

Als het goed is gaan onderzoek en theorievorming hand in hand. Vanzelfsprekend vindt er ook theorievorming in abstracto plaats of op grond van elders (bijv. de Verenigde Staten) verricht onderzoek. Hier gaat het ons om de theorievorming die plaatsvindt op basis van het eigen onderzoek. Wij wijzen op een zestal punten.

1. Vanuit het onderzoek van het kerkelijk leven en de binding aan de kerk werd het steeds duidelijker – iets wat aanvankelijk allerm minst gemeengoed was – dat godsdienst en kerk niet altijd samenvallen: er was kerkelijkheid zonder godsdienst en er was godsdienst zonder kerkelijkheid. Dit werd onder andere uitgewerkt in theorieën omtrent 'kerk buiten de kerk'. In een latere fase werd echter toch weer nadruk gelegd op de samenhang tussen kerkelijkheid en godsdienstigheid. De bestudering van het proces van ontkerkelijking had immers geleerd dat kerkelijkheid zonder godsdienstigheid niet lang standhoudt, evenmin als godsdienstigheid zonder kerkelijkheid. Vandaar de nadruk in de Nederlandse situatie op deze samenhang (en op de betekenis van het door Berger geïntroduceerde begrip geloofwaardigheidsstructuur) en vandaar de blijvende belangstelling voor het proces van ontkerkelijking. Bovendien stimuleerde dat weer de bestudering van (de betekenis van) godsdienstige groeperingen.

2. Het onderzoek naar levensbeschouwelijke systemen leerde dat bij veel mensen de christelijke godsdienst veel niet-traditionele elementen bevat, hetgeen wijst op de grote veranderingen die er in de godsdienstigheid van de mensen plaatsvindt, ook als die nog geen uitdrukking vinden in de officiële leer van de kerk. Dit versterkte de gedachte van een bestaande en eventueel groeiende kloof tussen het kerkelijk instituut en de individuele leden. Nog belangrijker was de constatering dat instemming met de christelijke godsdienst bij veel mensen gepaard kan gaan met het aanvaarden van met die godsdienst theore-

tisch onverenigbare opvattingen. Zo blijkt bijvoorbeeld de christelijke levens- en wereldbeschouwing bij velen een immanente duiding van het leven niet uit te sluiten. Dit betekent dat in de theorie rekening gehouden moet worden met het feit dat de ook in godsdienstig opzicht mondig geworden mens zijn eigen godsdienstig systeem formeert, samengesteld uit elementen van verschillende in de samenleving bestaande levensbeschouwelijke systemen.

3. Een derde resultaat van onderzoek is dat het verlies van christelijke godsdienst niet automatisch het verdwijnen van godsdienst betekent, maar dat ook buiten de traditionele godsdienst veel mensen op hun wijze godsdienstig blijven (in de lijn van de gedachten van Luckmann). Dit betekende een herziening van de secularisatie-these, voorzover die ervan uitging dat er als gevolg van het moderniseringsproces in de samenleving een rechtlijnige ontwikkeling was in de richting van ongodsdienstigheid. Het betekende ook dat de voorspelbaarheid van de ontwikkeling verdween.

4. Dit hangt direct samen met een andere ontdekking. Een groot deel van het vroegere kerk- of godsdienstsociologisch onderzoek bestond uit de bestudering van de relatie tussen de godsdienstigheid van de mensen en allerlei sociale variabelen (leeftijd, beroep, opleiding etc.). Recentere studies hebben aan het licht gebracht dat die relaties in de loop van de tijd veel zwakker zijn geworden en soms zelfs nauwelijks meer aanwezig zijn. Dit versterkt de theorie van de zogenaamde privatisering van de godsdienst: door de differentiatie in de samenleving en de segmentering in het individuele leven is de reikwijdte van de godsdienst steeds geringer geworden. De godsdienst ontwikkelt zich min of meer autonoom, onafhankelijk van de andere sectoren van het (samen)leven. Dit belangrijke gegeven heeft ingrijpende consequenties voor de theorie. Daardoor vervallen namelijk veel theorieën over de samenhang tussen godsdienst en samenleving (op collectief niveau) en tussen godsdienst en sociale situatie (op individueel niveau).

5. Deze door onderzoek vastgestelde ontwikkelingen hebben ook gevolgen voor de theorie omtrent de relatie tussen kerkelijke groeperingen en de samenleving. De relatie tussen de kerkelijke instituten en de samenleving is zwakker geworden, als gevolg van de geringere betekenis die de kerkelijke instituten hebben. De kerken in Nederland zijn landelijk gezien al lang niet meer van het type volkskerk; zij krijgen nu in de ogen van de samenleving en speciaal van de overheid zelfs de status van particuliere organisaties.

6. Dat houdt niet in dat de christelijke godsdienstig als cultureel systeem niet meer van betekenis is. De christelijke godsdienst is namelijk een culturele kracht: zij bevordert orde, hiërarchie, continuïteit en traditie en zij vormt daardoor een remmende factor met betrekking tot de ontwikkeling van de samenleving (vgl. hiervoor Felling, Peters & Schreuder, 1986, speciaal p. 147-151). Dit

noodzaakt om de theorieën, die ervan uitgaan dat de kerken en de christelijke godsdienst zich aan de rand van de samenleving bevinden en van geen betekenis meer zijn voor de ontwikkeling van de samenleving, te nuanceren.

5. Het godsdienst-begrip

De grootste vraag en het grootste probleem waar het onderzoek de godsdienst-sociologische theorie voor stelt is de definiëring van godsdienst: wat is godsdienst eigenlijk en wat is dus het object van de godsdienstsociologie?

Bij verschillende soorten onderzoek zijn impliciet of expliciet verschillende omschrijvingen van godsdienst gehanteerd. Ook het object van onderzoek varieerde. Van een enge naar een ruime omschrijving oplopend, waarbij aanvankelijk over godsdienst en later over levens- en wereldbeschouwing of zingeving gesproken wordt, komen we achtereenvolgens – er zit namelijk ook een zekere chronologie in – de volgende begrippen in het onderzoek tegen.

1. In de meest enge omschrijving wordt godsdienst gelijkgesteld met de kerkelijk georganiseerde christelijke godsdienstigheid; godsdienst en kerk vallen daarin min of meer samen. Dit komen we met name tegen in het vroegere kerk-sociologisch onderzoek.

2. Iets ruimer wordt de omschrijving al als men godsdienst gelijkstelt met de christelijke godsdienst, onverschillig of die kerkelijk georganiseerd is of niet. Dan ontstaat aandacht voor de tegen-bewegingen in de kerken, voor de bewegingen aan de rand van of naast de kerken (bijv. de evangelische beweging) en voor het zogenaamde verschijnsel van kerk buiten de kerk.

3. Veel ruimer wordt de omschrijving als men er alle 'beliefs', alle opvattingen over de uiteindelijke werkelijkheid onder verstaat, onverschillig of die geloofsovertuigingen wel of niet van christelijke origine zijn. Maar de opvattingen en overtuigingen hebben dan wel betrekking op een andere, een uiteindelijke werkelijkheid; ze moeten op een of andere wijze de voorhanden werkelijkheid transcenderen. Op deze wijze komen ook veel nieuwe niet-christelijke bewegingen en stromingen in het vizier.

4. Nog iets ruimer wordt de omschrijving indien men ook de opvattingen over de zin van het leven, het lijden en de dood onder het begrip godsdienst laat vallen. Dit gebeurt in het onderzoek van de Nijmeegse sociologen. Voor hen wordt religie gevormd door de opvattingen over het bestaan van een hogere werkelijkheid, over de zin van het leven, over de betekenis van lijden en dood en over de betekenis van goed en kwaad (Felling et al., 1986 p. 39-44; de betekenis van goed en kwaad hebben zij om pragmatische redenen niet in hun onderzoek opgenomen). Bij de presentatie van de resultaten spreken zij dan echter

al spoedig over 'religieuze en levensbeschouwelijke patronen' en over 'wereld en levensbeschouwingen' (ibidem, p. 52). In feite is het begrip religie hier verruimd tot wereld- en levensbeschouwing. En dan vallen – in tegenstelling tot de hiervoor genoemde omschrijving – ook immanente beschouwingen onder het begrip. Bovendien gaat het hier niet om individuele godsdienstigheid, maar om het opsporen van in de Nederlandse samenleving aanwezige, door groepen van mensen aangehangen, levensbeschouwelijke systemen. De onderzoekers kwamen tot zes van deze wereld- en levensbeschouwelijke factoren.

5. In het onderzoek van Thung et al. werden vier componenten van religie onderscheiden: opvattingen over de uiteindelijke werkelijkheid, opvattingen over de betekenis van lijden en dood, opvattingen over de betekenis van het leven en de uiteindelijke waarden die mensen aanhangen (Thung, 1985 p. 34-36). Hier vallen dus ook de waarden, dat wil zeggen de opvattingen over datgene wat nastrevenswaard is, onder het ruime begrip religie. Dit gebeurde in het Nijmeegse onderzoek niet, omdat men daar juist wilde nagaan wat de betekenis van de door hen omschreven levensbeschouwing is voor o.a. de waarden die men aanhangt. De acht 'world views' die Thung et al. onder de Nederlandse bevolking ontdekten, hebben dus op een nog ruimer begrip van levensbeschouwing betrekking. Met een dergelijke religie-begrip kan men ook het al of niet bestaan van een 'civil religion' onderzoeken.

6. Het meest ruime object van onderzoek vinden we in een onderzoek als dat van Hijmans en Hilhorst (1990). Het gaat hen om zingeving zondermeer, dus om 'de menselijke bestaansinterpretatie als zodanig' (p. 140). Zij stellen zingeving niet gelijk aan godsdienst, want zij zeggen dat er godsdienstige (transcendente) en niet-godsdienstige (immanente) levensbeschouwingen zijn. We mogen dus niet zeggen dat hier het meest ruime begrip van godsdienst wordt gehanteerd, maar we noemen het wel als laatste, omdat het object dat zij als godsdienstsociologen bestuderen het ruimst is.

(Op theoretisch niveau komen we iets soortgelijks tegen bij Ter Borg in zijn recente studie van 1991). Hij ontwikkelt een theorie omtrent de activiteit van mensen door middel waarvan zij het in dit leven uithouden, ook als zij er in de traditionele zin van het woord de zin niet van zien. Zij bekleden namelijk personen, voorwerpen of instituties met charisma, waardoor zij voor zichzelf een eeuwigheid creëren. Die activiteit noemt Ter Borg religiositeit.)

Uit dit overzicht blijkt dat het object van het godsdienstsociologisch onderzoek verschuift mét de verschuiving (concreet: verruiming) van het religie-begrip. Dit laatste vond weer plaats onder druk van de resultaten van gehouden onderzoek of anders gezegd: onder druk van de ontwikkelingen in het godsdienstige leven, zoals we die met behulp van ons onderzoek meenden te kunnen vaststel

len. Want dat er een relatie is tussen de veranderingen in (het object van) het godsdienstsociologisch onderzoek en de veranderingen die in de samenleving plaatsvinden, behoeft voor sociologen als het goed is geen betoog. Al moeten we daar direct bij zeggen dat zij zich van die relatie en van de implicaties daarvan vaak te weinig bewust zijn of zich er te weinig rekenschap van geven.

Van iets anders geven zij zich vermoedelijk nog minder rekenschap, terwijl dit toch voor de beoefening van de godsdienstsociologie in een bepaald land van groot belang is. We doelen op de relatie die er is tussen de wijze waarop die wetenschap bedreven wordt en het object van die wetenschap enerzijds en de persoon van de wetenschapper, zijn houding tegenover godsdienst en zijn al of niet godsdienstig of kerkelijk geëngageerd-zijn anderzijds. Het zou de moeite waard zijn die relatie eens nader te bestuderen, want dat een dergelijke relatie bestaat ligt voor de hand. Voor ons onderwerp betekent dit dat de ontwikkeling van de godsdienstsociologie niet alleen afhankelijk is van de ontwikkelingen in het godsdienstig leven zelf en van de mogelijkheid om in institutioneel verband deze wetenschap te beoefenen, maar ook van de aanwezigheid van personen die voldoende gemotiveerd zijn om zich met deze tak van wetenschap bezig te houden en van de samenstelling van die groep personen. Het laatste zal mede bepalen in welke richting de godsdienstsociologie zich zal ontwikkelen.

6. Conclusie

De conclusie kan kort zijn. De ontwikkeling van de godsdienstsociologie in Nederland wordt gekenmerkt zowel door verandering als door continuïteit.

Verandering, omdat er in samenhang met de veranderingen in het godsdienstig en kerkelijk leven in Nederland een verschuiving heeft plaatsgevonden in het object van onderzoek. Er is meer aandacht gekomen voor de godsdienstigheid buiten de kerk, later meer aandacht voor andere dan de christelijke godsdienstigheid en weer later meer aandacht voor levensbeschouwing en zingeving in het algemeen. Bij dit alles houdt men ook meer rekening met het plurale en daardoor strikt individuele (want geprivatiseerde) karakter van de godsdienstigheid van de mensen.

Ook in de methoden van onderzoek is een verandering opgetreden in die zin dat meer gewerkt wordt met zogenoemde kwalitatieve onderzoeksmethoden. Veel resultaten zijn hiermee echter nog niet bereikt en naast de overtuiging dat het gebruik van deze methoden noodzakelijk is, gelet op de aard van de huidige godsdienstigheid, groeit ook het besef dat deze de kwantitatieve methoden niet kunnen vervangen.

Naast verandering is er echter ook continuïteit. Nog steeds is er in de Neder-

landse godsdienstsociologie veel aandacht voor het kerkelijk leven zelf, voor de christelijke godsdienst en voor de functie van die godsdienst en de kerk in de samenleving. Wetenschappelijk gezien gebeurt dit echter op een hoger niveau dan dat van de kerksociologie van de eerste periode na de Tweede Wereldoorlog. Er is meer de neiging de godsdienstige of kerkelijke groeperingen als culturele groeperingen te beschouwen, hetgeen parallel loopt met de tendens om de godsdienstsociologie als een onderdeel van of in ieder geval nauw verbonden met de cultuursociologie te zien.

De voortdurende aandacht voor het kerkelijk leven hangt overigens ook samen met de situatie in Nederland: ondanks een forse ontkerkelijking is er een actief kerkelijk leven (elke zondag gaat ongeveer 20% van de gehele Nederlandse bevolking naar een kerk of een godsdienstige samenkomst). Naast de nieuwe terreinen waarop de godsdienstsociologie zich geleidelijk begeeft, zal er daarom in de toekomst ook nog wel voldoende ruimte blijven voor de min of meer traditionele godsdienstsociologie.

Literatuur

- Aspects of Sociology of Religion in the Netherlands (1983). *Social Compass* 30/4.
- Bogt, T. ter (1987). *Opgroeien in Groenlo: Jongeren, zingeving en levensbeschouwing*. Acco, Amersfoort/Leuven.
- Borg, M.B. ter (1990). *Publieke religie in Nederland*. In: Schreuder en Van Snippenburg 1990, p. 165-184.
- Borg, M.B. ter (1991). *Een uitgewaaierde eeuwigheid: Het menselijk tekort in de moderne cultuur*. Ten Have, Baarn.
- Dekker, G. (1987). *Godsdienst en samenleving; inleiding tot de studie van de godsdienstsociologie*. Kok, Kampen.
- Dekker, G. & J. Peters (1989). *Gereformeerden in meervoud; een onderzoek naar levensbeschouwing en waarden van de verschillende gereformeerde stromingen*. Kok, Kampen.
- Dekker, G. (1992). *De stille revolutie; de ontwikkeling van de Gereformeerde Kerken in Nederland tussen 1950 en 1990*. Kok, Kampen.
- Doom, P. & Y. Bommeljé (1983). *Maar ... men moet toch iets wezen: nieuwe gegevens over ontkerkelijking in Nederland*. Humanistisch Verbond, Utrecht.
- Doom, P. & Y. Bommeljé (1987). *Ontkerkelijking en verzuiling*. Humanistisch Verbond, Utrecht.
- Duffhues, T., A. Felling & J. Roes (1985). *Bewegende patronen; een analyse van het landelijk netwerk van katholieke organisaties en bestuurders 1945-1980*. KDC, Nijmegen/Baarn.
- Faber, H. & T.T. ten Have (1970). *Ontkerkelijking en buitenkerkelijkheid in Nederland, tot 1960*. Van Gorkum, Assen.
- Felling, A., J. Peters & O. Schreuder (1981). Gebroken identiteit; een studie over christelijk en onchristelijk Nederland. In: *Jaarboek Katholiek DocumentatieCentrum 11*, p. 25-81.
- Felling, A., J. Peters & O. Schreuder (1986). *Geloven en leven; een nationaal onderzoek naar de invloed van religieuze overtuigingen*. Kerckebosch, Zeist.
- Goddijn, W. (1957). *Katholieke minderheid en protestantse dominant*. Van Gorkum, Assen.
- Goddijn, H. & W. Goddijn (1966). *Sociologie van kerk en godsdienst*. Het Spectrum, Utrecht/Amsterdam.

- Goddijn, W. (1975). *Kerk en sociologie: terugblik en perspectief*. In: Tussentijds. Theologische Faculteit, Tilburg, p. 46-60.
- Harskamp, A. van (red.) (1991). *Verborgene God of lege kerk?* Kok, Kampen.
- Hart, J.J.M. de (1990). *Levensbeschouwelijke en politieke praktijken van Nederlandse middelbare scholieren*. Kok, Kampen.
- Hebben de kerken nog toekomst* (1981): Commentaar op het onderzoek 'Opnieuw: God in Nederland'. Ambo, Baarn.
- Heek, F. van (1954). *Het geboorte-niveau der Nederlandse rooms-katholieken*. Stenfort Kroese, Leiden.
- Hennert, M. van (1991). *Achtergronden van kerkelijk gedrag*. KASKI, Den Haag.
- Hendriks, J. (1971). *De emancipatie van de Gereformeerden*. Samsom, Alphen aan den Rijn.
- Hilhorst, H.W.A. (1976). *Religie in verandering; een kritische analyse en evaluatie van de sociologische optiek van Peter L. Berger en Thomas Luckmann*. Dissertatie Utrecht.
- Hijmans, E. & H. Hilhorst (1990). Hedendaagse vormen van zingeving: De 'onzichtbare' religie van de Nederlander. In: *Schreuder en Van Snippenburg 1990*, p. 137-164.
- Janse, C.S.L. (1985). *Bewaar het pand; de spanning tussen assimilatie en persistentie bij de emancipatie van de bevindelijk gereformeerden*. Den Hertog, Houten.
- Jonkers, J.B.G. (1991). *De gelovige gemeente: Deel 1: De Gereformeerde Kerk van Ooststad*. ThU, Kampen.
- Kruyt, J.P. (1933). *De onkerkelijkheid in Nederland; haar verbreiding en oorzaken*. Noordhoff, Groningen; Batavia.
- Kruyt, J.P. & W. Goddijn (1962). *Verzuiling en ontzuiling als sociaal proces*. In: Drift & Koers. Van Gorcum, Assen, p. 227-263.
- Kuiper, D. Th. (1972). *De voormannen; een sociaalwetenschappelijke studie over ideologie, conflict en kerngroepvorming binnen de gereformeerde wereld in Nederland tussen 1820 en 1930*. Boom/Kok, Meppel/Kampen.
- Laeyendecker, L. (1967a). The development of sociology of religion in the Netherlands since 1960. *Social Compass* 14, p. 58-66.
- Laeyendecker, L. (1967b). *Religie en conflict; de zogenaamde sekten in sociologisch perspectief*. Boom, Meppel.
- Laeyendecker, L. (1985). Publieke godsdienst en macht. In: L. Laeyendecker en O. Schreuder; *Religie en politiek*. Kok, Kampen, p. 150-174.
- Laeyendecker, L. (1989). Resistance to Change in a Religious Institution. *The Netherlands' Journal of Social Sciences*, vol. 25, no. 1, p. 4-17.
- Laeyendecker, L. (1989). Beweging binnen de R.K. kerk in Nederland. In: L.W. Huberts & W.J. van Noort (red.), *Sociale bewegingen in de jaren negentig*. Leiden, p. 117-136.
- Loor, H.D. de (1970). *Kerk in de samenleving; een analyse van het spreken der Nederlandse Hervormde kerk sedert 1945*. Bosch & Keuning, Baarn.
- Pennings, P. (1991). *Verzuiling en ontzuiling; de lokale verschillen*. Kok, Kampen.
- Peters, J. & O. Schreuder (1987). *Katholiek en protestant; een historisch en contemporain onderzoek naar confessionele culturen*. ITS, Nijmegen.
- Religieuze bewegingen in Nederland*. Kok, Kampen/VU Uitgeverij, Amsterdam.
- Righart, H. (1986). *De katholieke zuil in Europa; het ontstaan van verzuiling onder katholieken in Oostenrijk, Zwitserland, België en Nederland*. Boom, Meppel/Amsterdam.
- Schepens, Th. (1991). *Kerk in Nederland; een landelijk onderzoek naar kerkbetrokkenheid en kerkverlating*. University Press, Tilburg.
- Scholten, R.G. (1971). *Kerkelijke oriëntatie op de wijdere samenleving*. Boom, Meppel.
- Schreuder, O. (1962). *Kirche im Vorort: Soziologische Erkundung einer Pfarrei*. Herder, Freiburg/Basel/Wien.

- Schreuder, O. (1966). Sociologie religieuse et recherche socio-ecclésiastique au cours de la période de 1962-1964. *Social Compass* 13, p. 205-235.
- Schreuder, O. & L. van Snippenburg, (red.) (1990). *Religie in de Nederlandse samenleving; de vergeten factor*. Ambo, Baarn.
- Simons, E. & L. Winkeler (1987). *Het verraad der clercken; intellectuelen en hun rol in de ontwikkeling van het Nederlands katholicisme na 1945*. Ambo, Baarn.
- Smits, P. (1972). *Godsdienst en kerk in het licht van de sociologie*. Boekencentrum, 's-Gravenhage.
- Schnabel, P. (1982). *Tussen stigma en charisma; nieuwe religieuze bewegingen en geestelijke volksgezondheid*. Van Loghum Slaterus, Deventer.
- Staverman, M. (1954). *Buitenkerkelijkheid in Friesland*. Van Gorcum, Assen.
- Stoffels, H.C. & G. Dekker (1987). *Geloven van huis uit? Een onderzoek naar godsdienstige veranderingen bij studenten van de Vrije Universiteit*. Kok, Kampen.
- Stoffels, H.C. (1990). *Wandelen in het licht; waarden, geloofsovertuigingen en sociale posities van Nederlandse evangelischen*. Kok, Kampen.
- Terzake, (1967-1969); *Gesprekken van sociologen en theologen over kerkvernieuwing*. Bosch & Keuning, Utrecht/Ambo, Baarn.
- Thung, M.A. & A.H. Schipper-van Otterloo (1972). *Kerkelijke verandering; een sociologisch ontwerp en een verkenning van kansen*. Samsom, Alphen aan den Rijn.
- Thung, M.A. (1976). *The Precarious Organisation: Sociological Explorations of the Church's Mission and Structure*. Mouton, 's-Gravenhage.
- Thung, M.A. (et al.) (1985). *Exploring the new religious consciousness: An investigation of religious change by a Dutch Working Group*. VU Uitgeverij, Amsterdam.
- Thurlings, J.M.G. (1971). *De wankele zuil; Nederlandse katholieken tussen assimilatie en pluralisme*. KDC, Nijmegen/Amersfoort.
- Tillo, G.P.P. van (1987). *De kwalitatieve dimensie; een methodologisch perspectief voor de godsdienstsociologie*. Van Gorkum, Assen.
- Vellenga, S.J. (1991). *Een ondernemende beweging; De groei van de evangelische beweging in Nederland*. VU Uitgeverij, Amsterdam.
- Vrijhof, P.H. (1970). *Bijdragen tot de sociologie van godsdienst en kerk*. Dissertatie Utrecht.
- Vugt, J.P.A. van & B.M.L.M. van Son (1988). *Nog eens: godsdienst en kerk in Nederland 1945-1986: Een geannoteerde bibliografie van sociaal-wetenschappelijke en historische literatuur*. Gooi & Sticht, Hilversum.
- Weijer, A. van de (1955). *De religieuze practijk in een Brabantse industriestad*. Van Gorcum, Assen.
- Wierdsma, A.I. (1987). The Meaning of a State Ceremony: The Inauguration (1814-1980) as Ritual of Civil Religion in the Netherlands. *The Netherlands' Journal of Sociology*, vol. 23, 1, p. 31-44.